

S. Şahin¹, N. Biray²

¹Yüksek Lisans Öğrencisi (e-mail: suveydasahin48@gmail.com)

²Prof. Dr. (e-mail: nergisb@gmail.com)
Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye

Türkmen Türkçesinde Kalıp Sözlere Bir Bakış¹

Özet

Bu makale, Türkmen Türkçesindeki kalıp sözlerin tanımı, sınıflandırılması, söz varlığı içindeki yeri, anlam bakımından değerlendirilmesi üzerine yapılan bir incelemeyi ve bu incelemenin değerlendirme ve sonuçlarını kapsamaktadır. Bütün Türkçede olduğu gibi Türkmen Türkçesinin de söz varlığı içinde atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözleri barındıran kalıplaşmış dil birimleri vardır. Bu birimlerin içinden atasözleri, deyimler ve ikilemeler üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunurken, kalıp sözlerle ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamış, sadece bu çalışmalarda kalıp sözlere kısaca değinilmiştir. Bu yüzden kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt edilmesi noktasında bazı karışıklıklar yaşanmaktadır. Oysa insanların iletişim sırasında sürekli olarak kullandığı ve Türkmen Türkçesinin yabancılara öğretimi sırasında önemli bir yeri olan bu kalıp sözlerin de kapsamlı bir şekilde tanımlanması, açıklanması ve diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayrı bir grupta incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla, yazımızda çeşitli kaynaklarda bahsedilen kalıp sözlerin tanımlarına bakılmış, buradan hareketle bu kalıpları ayrı bir grupta sınıflayabilmek için yapısal, işlevsel, anlamsal ve bağlamsal özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu özelliklerden yola çıkarak kalıp sözlerin kapsamlı bir tanımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, söz varlığı, kalıplaşmış dil birimleri, kalıp sözler

S. Şahin¹, N. Biray²

¹Master student (e-mail: suveydasahin48@gmail.com)

²Prof. Dr. (e-mail: nergisb@gmail.com)
Pamukkale University, Denizli, Turkey

A Look at Formulaic Expressions in Turkmen Turkish

Abstract

This article includes a study on the evaluation of the meaning, definition, classification and place of the phrases in word presence in the Turkoman Turkish and results of this review. As with all Turkish, there are formulaic expressions language units that contain proverbs, idioms, reduplication and phrases in the presence of the Turkoman Turkish. While there are many studies on proverbs, idioms and reduplication within these units, a comprehensive study on phrases has not been carried out and only these phrases have been mentioned briefly in these studies. Therefore, some confusion at the point of distinguishing the words from other stereotyped language units has been experienced. However, this pattern, which people use continuously during communication and which has an important place in teaching Turkoman Turkish to foreigners, needs to be comprehensively identified, explained and examined in a separate group from other stereotypes. In order to classify these patterns in a separate group, structural, functional, semantic and contextual characteristics were tried to be determined in our study. Based on these features, a comprehensive definition of the words of mold has been made.

Key words: Turkoman Turkish, word presence, stereotyped language units, phrases

¹Bu çalışma Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 2018SOBE016 proje numarası ile desteklenmiştir.

Giriş

Bir dilin söz varlığında yer alan kalıp sözler, o dilin zenginliğinin de bir göstergesidir. Türkçenin genelinde, Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde sıkça karşılaşılan bu sözler Türkmen Türkçesinde de bir hayli çoktur. Kalıplaşmış dil birimlerinin içinde atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözler yer alır. Bu kalıp birimler iletişimde hem günlük hayatın hem de yazı dilinin vazgeçilmez birer öğeleridirler. Bu dil birlikleri aynı zamanda yabancılara Türkmen Türkçesi öğretilmesi konusunda da önemli bir yere sahiptirler. Çünkü bir dilin en doğru şekilde anlaşılması, o dilin söz varlığında yer alan bazı kalıplaşmış birlikleri anlamakla mümkündür. Bu durum, bir dilin sadece iletişimi sağlamak adına kuru, yavan bir yapıya sahip olmasını engeller ve kendi anlam zenginliği içinde o dilin farklı tatlarını algılamamıza yarar. Söz varlığının zenginliğini gösteren kalıplaşmış birliklerden atasözleri, deyimler ve ikilemeler hakkında pek çok çalışma yapılmasına karşın kalıp sözler, ya bu yapıların içinde kısmen ele alınmış ya da bu yapılarla birlikte karışık olarak incelenmiştir. Türkmen Türkçesinde yer alan bu kalıp sözlerle ilgili de ayrı bir çalışma yapılmamış, ancak bazı kaynaklarda bu kalıplaşmış birliklerden kısmen bahsedilmiştir. Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış dil birlikleri üzerine en kapsamlı çalışmayı Hürriyet Gökdayı yapmıştır. Onun dışında yazılarında kalıp sözlerden bahseden birkaç isim vardır: Doğan Aksan, Cafer Özdemir, Fevzi Karademir, Serdar Bulut, Fulya Topçuoğlu Ünal, Hamiyet Bursalı, Sapar Gücük, Fatih Yılmaz, Doğan Kaya.

Türkmen Türkçesinin söz varlığı içerisinde yer alan kalıp sözlerin, bazı ölçütlere dayandırılarak tanım ve sınıflandırılmasının yapılması, anlamları üzerinde çalışılması, Türkçenin farklı lehçeleri arasındaki yakınlık ve uzaklığı göstermesi yanında yabancılara Türkmen Türkçesinin öğretilmesinde kolaylık sağlayacaktır. Bu yazıda, kalıp sözlerle ilgili Türkiye Türkçesinde yapılmış bazı tanımlardan ve açıklamalardan yola çıkılarak Türkmen Türkçesindeki kalıp sözlerin kapsamlı bir tanımının yapılması hedeflenmiştir. Bu amaca ulaşmak için öncelikle Türkiye Türkçesinde yapılmış olan kalıp sözlerle ilgili tanımlar değerlendirilecek, araştırmacıların kalıp sözleri nasıl ele aldığına bakılacaktır. Sonrasında atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin yapısal, anlamsal, işlevsel ve bağlamsal özellikleri tanımlanacak; kalıp sözlerle diğer kalıplaşmış birimler karşılaştırılacaktır. Bütün bunlardan hareketle kalıp sözler; atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edilerek ayrı bir tanımla yapılmaya çalışılacak, bütün açıklamalar Türkmen Türkçesindeki örneklerle desteklenecektir.

I. Kalıplaşmış Dil Birimleri ve Kalıp Sözlere

Bir dilin söz varlığı ile ilgili zenginliği, içinde barındırdığı çeşitli öğelere bağlıdır. Bunlar; atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözlere dir. Çünkü bu dil birimleri, toplumların yaşayış tarzları ve tecrübeleri hakkında bize değişik bilgiler vermesi bakımından son derece önemlidir. Bir dili kullanan toplumlar, o toplumun kültürel değerlerine göre iletişimi kolaylaştırmak adına belli kalıplar kullanarak anlaşmayı üst düzeyde sağlayabilir ve bir bakıma özel bir dille iletişimi hızlandırabilirler. Doğan Aksan'a göre bir dilin sözvarlığı; o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllardır ortaya çıkan ses, biçim, sözdizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, nasıl bir değişimden geçtiğini göstermektedir [1, 19]. Söz varlığı ibaresiyle de sadece o dilin sözcükleri değil, deyimler, kalıp sözlere, atasözleri, terimler ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bir bütün kastedilmektedir [1, s. 15]. Yine Aksan'a göre bir dilin sözvarlığı içinde yer alan atasözleri bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözlere dir [1, s. 41].

Deyimler, kendisini kullanan halkın dil inceliğini göstermesi, geçmişi, yaşam biçimi, gelenekleri, görenekleri ve başka türlü özellikleriyle ilgili izler taşıması bakımından önemlidir [2, s. 954]. Aksan'a göre deyimler, bir dilin sözvarlığı içinde yer alırlar; o dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli unsurlardır [1, s. 39].

İkilemeler yapısal, sözdizimsel ve anlamsal olarak bir dilin söz varlığında sıkça rastlanan unsurlardır. Yazı ve konuşma dilinde oldukça sık kullanılan ikilemeler, her toplumun dil hazinesinde önemli bir yer tutmuş ve tutmaya devam etmektedir.

Kalıp sözlere ise, kullandıkları toplumun her bölgesinde aynı anlam ve mesajı taşıdıkları için insanlar arasında kolay iletişim kurma yolu olarak kabul edilirler. Bu dil birlikleri, kişiden kişiye değişmeyen, verilmek istenilen mesajın herkese göre aynı olduğu, yerleştiği kültürün değerlerini, yaşama bakış açısını yansıtan kalıp sözlere dir. Tabii ki bunları diğer söz varlıklarından ayıran en önemli nokta kalıplaşmış olmalarıdır. Her dilde kalıplaşma belli sınırlar içerisinde yapılmıştır ve mutlaka vardır. Bu kalıplaşma dereceleri bazen tek bir sözcükte kalabildiği gibi bazen de sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşur. İnsanoğlu, etkili bir iletişim kurabilmek adına, doğası gereği dilin sağladığı bütün kısa yolları kullanır. Bu kısa yollar, iletişimi kolaylaştıran kalıp ifadelerden başka bir şey olamaz. Bunlar; atasözleri, deyimler, kalıp sözlere ve ikilemelerdir. Çünkü insan

yapısı gereği iletişim esnasında içinde bulunduğu durumu en kolay ve en anlaşılır şekilde ifade edebilecek sözcükleri veya sözcük gruplarını kullanır. Bunu sağlamanın tek yolu da o dili konuşan toplumun kullandığı hazır kalıplardır. İnsanoğlu bu kalıp sözler sayesinde etkili ve hızlı bir iletişim sağlayarak kendini ifade etmede hem zamandan kazanır hem de daha rahat bir şekilde anlaşmak ve anlaşılmak için zemin hazırlar. Ayrıca ifadesi güç olan ölüm karşısında sabır dileme, hastalıkta şifa dileme gibi durumlarda bu kalıp sözler vasıtasıyla derdini daha rahat anlattığı gibi yanlış anlaşılmaktan da kurtulur.

Hamza Zülfikar, kalıp sözleri şöyle tanımlar: “Kalıp sözler, yargı bildiren, bir olay, bir durum karşısında ilk anda akla gelen ve ‘şaşkınlık, hayret, güvensizlik, umursamazlık, yanlışlık, usulsüzlük, uyarma, dikkat çekme, karşılama, ağırlama, uğurlama, emin olma veya emin olmama, hatırlama, kuşku, keyfilik, nefret, kin’ gibi çeşitli duyguları, söze dönüştüren kısa anlatımlardır. “Hayırdır. Amma yaptın. Bana ne. Dur bakalım. Güle güle (gidin). Hoş geldiniz. Bırak şu gevezeliği. Canım sağ olsun. Allah kahretsin” yapı olarak kalıplaşmış sözlerdir. Bunlar yaşanan bir olay veya durum karşısında ilk akla gelen cümlelerdir” [3, s. 231]. Cafer Özdemir ise kalıp sözlere Âşık edebiyatı unsuru olarak yaklaşır. Onun tanımı şöyledir: “Kalıp sözler bir dilin en dikkat çekici yönlerinden biridir. Toplumsal hayata ait unsurlar içermesi, dini inançları yansıtması, söyleyen kişinin iç dünyasına özgü ipuçları vermesi, bünyesinde kültürel değerleri barındırması kalıp sözlerin dil açısından önemini ortaya koymaktadır. Zengin bir içeriğe sahip olması, konuşma dilinde sık sık kullanılmasını sağlar. Bu yüzden kalıp sözler doğru, etkili ve güzel konuşan kişilerin öncelikli olarak bilmesi/kullanması gereken dil unsurlarıdır” [4, s. 286]. Gökdayı, kalıp sözleri “bir toplumun bireyleri arasında belirli iletişim durumlarında geleneksel olarak kullanılan, duyguları, düşünceleri ve dilekleri açığa vuran en az iki sözcükten oluşan, tek bir kavramı mecazsız olarak karşılayan, zaman ve kişiyi gösteren ekler dışında biçim olarak hep aynı kalan, kullanım yerleri sınırlı kalıplaşmış sözcük dizileri” şeklinde tanımlamaktadır [5, s. 69]. Kalıp sözler, Anadolu ağızlarında da zengin bir kullanım sergilerler. Kalıp sözler, belli durumlar karşısında söylenmektedirler ve bu kullanım gelenekselleşmiştir. Bu sözler yoluyla bir toplumun kültür, inanç, yaşayış ve gelenekleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Serdar Bulut, kalıp sözler için “Çünkü bu sözler toplumun hafızasında duran ve konuşmalarda anlatımı kolaylaştırmaya yarayan renkli söyleyiş özellikleridir. Toplumdan topluma hem söyleyiş hem de kullanım olarak farklılıklar göstermektedir” der [6, s. 1117].

Bu açıklamalardan hareketle yapılan incelemelerde genel olarak kalıp sözlerin toplumsal, kültürel, işlevsel, yapısal, anlamsal ve bağlamsal açıdan ele alındığını söylemek mümkündür. Kalıp sözleri diğer kalıplaşmış dil birliklerinden ayırmak gerekir. Kalıp sözlerin tanımı yapıp diğer kalıplaşmış dil birliklerinden ayrı olan yönlerinin belirlenmesi ve farklı bir sınıflandırma içinde ele alınması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

1. Kalıplaşmış Dil Birimlerinin Belirgin Özellikleri

1.1. Yapı:

Söz varlığı içinde yer alan bazı birimleri incelerken yapı en başta gelen önemli unsurlardan biridir. Kalıplaşmış dil birimlerini incelerken Gökdayı, dil birimlerin genel yapısal özelliklerini şu şekilde sıralar:

- a. Kalıplaşmış olarak bulunma,
- b. Genellikle tümce veya sözcük öbeği dizilişiyle görünme,
- c. Belirli tümce veya sözcük öbeği türlerinde yer alma,
- ç. Sınırlı sayıda sözcükten oluşma [5].

Böylece kalıp sözleri diğer kalıp birimlerden – atasözü, deyim ve ikilemeler- ayırmanın ve onun sınırlarını çizmenin daha kolay olacağı bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında kalıplaşmış öğelerin yapısal özellikleri tespit edilmeli ve eğer varsa onu diğer kalıplaşmış birimlerden farklı kılan noktalar belirlenmelidir.

1.1.1. Kalıplaşmış Olma:

Söz varlığı içinde yer alan kalıplaşmış birimlerin hepsinin yapısal özelliği kalıplaşmış biçimde bulunmalarıdır [5, s. 74]. Burada kalıplaşmadan kasıt uzun yıllar içinde tecrübelerin sonucunda kullanıla kullanıla kalıp haline gelmiş, değişmeyerek yeni bir görünüş kazanmış ve söz varlığı içindeki yerine bu şekilde devam etmiş sözcüklerdir. Bu kalıplaşmaların bazıları aynı şekilde korunmuş, hiçbir şekilde başka bir değişikliğe uğramadan kullanılırken bazılarında ise kısmi olarak bir ek ya da kelime ekleme veya sözcüklerin yer değiştirmesi gibi dil olaylarına rastlanabilir. Tamamen donmuş halde olanlar genellikle atasözleridir. Örneğin, “*Damlaya damlaya göl olur*” atasözü “Göl olur damlaya damlaya” şekline dönüştürülemez. Türkmen Türkçesindeki “*Aç towuk düýşünde dary görer*” (Aç tavuk kendini darı ambarında sanır) [7, s. 25] atasözü “Dary görer düýşünde aç towuk” şeklinde kullanılamaz.

Deyimlerin atasözleri gibi hiç değişmeyen bir yapıya sahip olanları varken, isim çekim, kip ve kişi eki alanları da mevcuttur. Türkmen Türkçesinde *Pelegiň oýnuny görmek*/ Feleğin oynunu görmek deymi; *Pelegiň oýnuny bir gün görer sen*/ Feleğin oynunu bir gün görürsün şeklinde

şahıs eki alarak farklı kişilere gönderme yapabilir [8, s. 278-279]. *Gözi dört olmak* deyimi; *Gözüm dört oldy* şeklinde kullanılabilir [8, s. 363]. *Myrada yetmek* deyimi; *Myrada yetdi* şeklinde kullanılabilir [8, s. 301, 332, 333]. *Elip biliñ burulmak/ Elif beli burulmak* (Yaşlanmak) deyimi; *Elip bilim buruldy/ Elif belim buruldu* şeklinde fiilin çekimli haliyle de kullanılabilir [8, s. 260-261].

Kalıplaşmış olma ikilemelerin de genel bir özelliğidir. Aynı veya eş anlamlı kelimelerle kurulan ikilemeler: *añsat- añsat* (THN.86) “kolay kolay”; *sag-salamat* (TTS.634) “sağ salim”; Yakın anlamlı kelimelerle kurulan ikilemeler: *agdar-dünder* (TTS.23) “altüst”; *daş- töverek* (TTS.136) “etraf”; *gap-çanak* (TNAS.67); Zıt anlamlı kelimenin tekrarı ile kurulan ikilemeler: *Gice- gündüz* (TTS. 271) “gece gündüz”; *yagşı-yaman* (TA. 255) “iyi kötü”; Türkçe isimlerle kurulan ikilemeler: *el-ayak* (NHF. 282) “el ayak”; *ata-ene* (TTS. 36) “ana baba” vb. Türkçe + yabancı isimlerle kurulan ikilemeler: *düzgün-nizam* (TTS. 187) “disiplin”; *ışk-söygi* (ÇTŞÖ. 240) “aşk sevgi” vb. Yabancı isimlerle kurulan ikilemeler: *gazet-jurnal* (TTS. 20) “gazete dergi”; *aşık-mağşuk* (TTS.35) “aşık mağşuk”; *âlem-cahan* (TTS. 190) “dünya alem” vb. Renk isimleriyle kurulan ikilemeler: *gızıl-yaşıl* (ÇTŞÖ. 212) “kızıl yeşil”; *çum-ak* (THN. 147) “bembeyaz”; *gara-gura* (THN:480) “kara kuru”; *gara-ört* (TTS. 228) “kara siyah”; *gızıl-elvan* (YYY II: 62) “kızıl elvan” vb. Hayvan isimleriyle kurulan ikilemeler: *it-guş* (TTS:386) “it kuş”; *mal-gara* (TTS.444) “büyük ve küçük baş hayvan”; *mör-möcek* (TTS.463) “haşarat”; *hokgar hokgar* (THM.50) “turna turna”; *gulan-keyik* (YYY II. 122) “eşek geyik” vb. Organ isimleriyle kurulan ikilemeler: *göz-gulak* (TTS. 301) “ göz kulak”; *el-ayak* (NHF.282) “el ayak”; *gulaksız-guyruksız* (YYY II. 4) “kulaksız kuyruksuz”; *incik-mincik* (YYY II. 133) “baldır” vb. [9, s. 94-95].

Kalıp sözler de bir kısmı cümle şeklinde: “Seniñ bağıtlı bolmagını arzu edyärin!” (Sana mutluluklar diliyorum) (TTS: 44); bir kısmı da sözcük öbeği şeklinde “*ay yalı*” (ay gibi, ay yüzlü) (TTS: 37) olarak kalıplaşmıştır. Bu tür yapısal özellikler atasözleri, deyimler ve ikilemelerde olduğu gibi ortak özelliklerdir. Bunların yanı sıra tek sözcükten oluşan kalıp sözler de vardır.

1.1.2. Ögelerin Dizilişi:

Atasözlerinden bazıları eksiltili halde de olsa çoğu cümle halindedir. Deyimler ise, ya cümle ya da sözcük öbeği şeklinde bulunur. İkilemeler de genellikle sözcük öbeği şeklinde bulunurlar.

Kalıp sözler ise bazıları cümle şeklinde bazıları da sözcük öbeği

halinde kalıplaşmışlardır. Bunun yanı sıra tek bir sözcükten oluşan kalıp sözler de vardır. Bu tür kalıp sözlerde diziliş özelliği aranmaz.

1.1.3. Sözdizimsel Türler:

Kalıplaşmış dil birimlerinde, cümle halinde bulunan atasözleri ve deyimler; basit, birleşik, sıralı veya eksilteli yapılara sahiptirler. Genellikle geniş zamanda çekimlenirler veya emir cümlesidirler. Bunun yanı sıra geçmiş zaman, gereklilik ve istek cümlelerine de rastlanır. Olumlu ve soru cümlesi halinde olanları da vardır [10, s. 94].

İkilemeler ise çoğunlukla sözcük öbeği şeklindedir. Bu birimler yinelemelerden, eksiz sözcüklerin bir araya gelmesinden veya çeşitli ekler almış sözcüklerin bir araya gelmesinden ve isim tamlamalarından oluşurlar [10, s. 95].

Kalıp sözlerin cümle halinde olanlarına baktığımızda; basit: “*Ertiriňiz haýyrly bolsun!*” [7, s. 380]; bileşik: “*Eliň-gözüň dert görmesin!*” [7, s. 5], “*Gutly bolsun!*” [7, s. 5], “*Alnyň açyk bolsun*” [7, s. 61; 62], “*Berildiği bolsun!*” sıralı: “*Bir bar eken bir yok eken*” (Bir varmış bir yokmuş) (TTS: 46), “*Başarsam-a öz başymy özüm çarayıyn, başarmasam kör bolayıyn!*” [7, s. 49] ve eksilteli: “*Hudaya şükür*” (TTS: 356) halde oldukları görülür. Yargılı bir cümle halindeki kalıp sözler de, çoğunlukla geniş zamanlı bir bildirme cümlesi: “*Men oňa görkezerin!*” (Ben ona gösteririm!); “*Giç yağşı!*” (İyi akşamlar) (TTS: 271), “*Hoş galıň*” (Hoşça kalın) (TTS: 352) ve emir cümlesi; “*Sen onuň aybını gizlecek bolma!*” (Sen onun aybını gizleme!) (TTS: 275) görünümündedir. Bununla birlikte tek bir sözcükten oluşanları da mevcuttur: “*Salawmaleýkim*” [11, s. 223], “*Berekella!*” (Aferin!) (TTS: 60). vb.

1.1.4. Sözcük Sayısı:

Kalıplaşmış dil birimleri genellikle az sözcükten meydana gelirler. Bu kullanım özelliğini kazanmaları, kalıp sözlerin akılda kalıcı olmaları ve uzun yıllar hafızada yer tutmaları sebebiyledir. Atasözleri ve deyimler genellikle bir veya iki cümleden oluşurlar. Kısa olma durumu ikilemelerde daha belirgindir. İkilemeler çoğunlukla iki birimden oluşurlar. Kalıp sözler de az sözcüklü kalıplaşmış birimlerdir. Kalıp sözler bir sözcükten oluşabileceği gibi birden fazla sözcükten de oluşabilirler, yani cümle halinde olanları da vardır.

Kalıplaşmış dil birimleri incelendiği zaman bazılarının çekirdek halinde kalıplaştıkları bazılarının da tam kalıplaşmaya uğradığı görülür [5, s. 26-28]. Bakıldığı zaman atasözlerinin çoğu ve deyimlerin bazılarının cümle şeklinde kalıplaştığı, ikilemelerin ise sözcük öbeği şeklinde kalıplaştığı görülmektedir. Kalıp sözlerde ise kalıplaşma cümle ve söz öbeği halinde

olabildiği gibi tek bir sözcükten de oluşabilmektedir. Bu fark onu diğerlerinden ayırmaktadır. Tek sözcükten oluşan kalıp sözlere örnek olarak; *Bağışlañ!* (Bağışlayın, affedin!) (TTS. 43); *Salam!* (Selam!) (TTS. 239); *Heliksalam* (Kadın dilinde Aleykümselam) (TTS. 343) *Keyikim* (Tatlım, güzelim, güvercinim) (TTS. 407); *Salamat* (Sağ salim, sağ selamet) (TTS. 556); *Salamätlik* (Kadınların selamlaşma sözü) (TTS. 556); *Salavmaleykim* (Erkeklerin kullandığı selamlaşma sözü) (TTS. 556); *Salyut* (Askeri selam, selam vermek) (TTS. 558); *Şükür* (TTS. 611); *Valeykimessalam* (Ve aleykümselam) (TTS. 662); *Vessalam* (Başka bir şey yok, iş bitti, tamam) (TTS. 665); *Zaluvat* (Yiğit; aferin, bravo) (TTS. 716) vb. verilebilir. Cümle ve söz öbeği şeklinde olan kalıp sözlere örnek olarak ise; *Ecel alsın!* (TTS. 20); *Alnıñ açık bolsun!* (Mutlu ol, başarılar dilerim!) (TTS. 29); *Nähili bagt!* (Şansa bak!) (TTS. 44); *Barıñza salam* (Hepinize selam) (TTS. 47); *Eliñ dert başıña döneyin!* (Yalvarırım, kurbanın olayım!) (TTS. 173); *Dövletiñ artsın!* (Şansın bol olsun!) (TTS.174); *Çekmesin!* (Elin dert görmesin!) (TTS. 152); *Gözün(iz) aydıñ!* (Gözünüz aydın!) (TTS. 300); *Hoş geldiñiz, sapa geldiñiz* (Hoş geldiniz, safa getirdiniz) (TTS. 352); *Hödür edeniñiz için sag bolıñ!* (Davetiniz için teşekkürler) (TTS. 354); *Hudayga yüz mün şükür eder* (Tanrı'ya yüz bin şükür eder) (TTS. 356); *Bayramıñız mübarek bolsun!* (Bayramınız mübarek olsun!) (TTS. 466); *Täze yılıñız mübarek bolsun!* (Yeni yılınız kutlu olsun!) (TTS. 466); *Mümkin däl* (Mümkün değil) (TTS. 466); *Tañrı yalkasın!* (Tanrıya şükür!) (TTS. 616); *Ol seniñ tayıñ däl* (O senin dengin değil) (TTS. 619); *Duşman halı teñ bolsun* (Düşmanın durumu kötü olsun) (TTS. 625); *Gözümüñ üstünde yeriñ bar!* (Başımın üstünde yerin var!) (TTS. 301); *Yaradan Alladan gayrı pena yok* (Yaradan Tanrıdan başka sığınak yok) (TTS. 678); *Yası yanıñ yerde bolsun!* (Sakin ol, müsterih ol!) (TTS. 681); *Yaşı uzun bolsun!* (Ömrü uzun olsun!) (TTS. 681) vb. verilebilir.

1.2. İşlev:

Kalıplaşmış dil birimlerin daha iyi anlaşılabilmesi için işleve de bakmak gerekir. İşlev kalıp sözleri diğer dil birimleri olan atasözleri, deyim ve ikilemelerden ayırmada da bize yol gösterici olacaktır. Böylece kalıp sözlerin tanımı konusunda daha sağlıklı bir yol izlenmiş olur.

Kalıplaşmış dil birimlerinin işlevi kullanıldıkları zaman ortaya çıkar. Örneğin, bir yere girince iletişimi başlatmak adına karşımızdakine merhaba demek, ondan da karşılık olarak böyle bir cevap almak iletişimin diğer adımlarını atmamıza yarar. Bu işlev iletişimi hızlandırmak ve iletişimin sağlıklı yürümesine yardımcı olmak noktasında önemlidir. Kalıplaşmış dil

birimlerinden atasözleri bir toplumun ihtiyacından doğmuş ve tecrübeler sonucu dile yerleşmiş kültürel unsurlardır. Öğüt verme, bir olaydan ders çıkarma, yol gösterme gibi işlevleri vardır.

Deyimler, anlatımı daha etkili kılmada kullanılmıştır. Duygu ve düşünceleri desteklemek için kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.

İkilemelerin işlevi de anlatımı güçlendirmek, pekiştirme yapmaktır.

Kalıp sözlerin işlevi ise günlük konuşmada birçok görevi yerine getirmektir. En önemlisi ise iletişimi başlatmaları ve sonlandırmalarıdır. Doğumdan ölüme kadar geçen zamanda insanlar arasında vazgeçilmez birer unsurdur kalıp sözler. Örneğin, yemek yiyen birisine *afiyet olsun* demek ya da karşılaştığımız birine *merhaba, nasılsın(ız)* demek iletişimin vazgeçilmez bir parçasıdır. Sosyal hayatta çok önemli yeri olan bu kalıp sözlerin söylenmezse hoş karşılanmayan kültürel yaptırımları vardır.

1.3. Anlam

Anlamın kalıplaşmış dil birimlerini ayırt etmede önemli bir yeri vardır. Ancak tek başına yeterli olmayacaktır. Çünkü bazı kalıplaşmış birimlerde değişmece yani mecaz anlam da vardır. Bu ancak iletişim anında kullanıldığı duruma göre ayırt edilebilir.

Bazı kalıp sözlerin her birinin bir anlamı barındırdığına rastlanırken bazılarının birden fazla anlama sahip olduğu görülür.

1.3.1. Hayırdua ve iyi dilek bildirenler: Eliň-gözüň dert görmesin! [7, s. 5], Gutly bolsun! [7, s. 5], Alnyň açyk bolsun [7, s. 61, 62], Berildiği bolsun! [7, s. 147], Eliň-gözüň dert görmesin! [7, s. 367], Höwri köp bolsun! [7, 618], İyeniň haram bolsun! [7, s. 658], Mübarek bolsun! [11, s. 106], Bayramıňız bilen! [TTS, 54].

1.3.2. Küfür, beddua-ilenç bildirenler: Eýgilik ýüzüni görmäsiň! [7, s. 387], Gabrynda (göründe) dik oturasyň! [7, s. 400; 401], Gözüň aksyn! [7, s. 509], Jähennem bol!, Ýok bol, gözüme görünme!, Jähenneme git!, Nirä gitseň, şoňa git!, Owarra bol!, Güm bol!, Jähennem et!, Güm et!, Ýitir!, Ýok et!. [7, s. 672], Boynuň oňrulsın! (Boynun devrilsin!) (TTS: 81), Huday ursun! (Allah belasını versin!) (TTS: 356).

1.3.3. Duygusal tepkileri dile getirenler: Başarsam-a öz başymy özüm çaraýyn, başarmasam kör bolaýyn! [7, s. 49], Huday saklasın! (Allah saklasın!) (TTS: 356), Keyikim (Tatlım, güzelim, güvercinim) (TTS: 407), Köşekim! (Canım, yavrucuğum, kuzum) (TTS: 424).

1.3.4. Selamlaşma bildirenler: Ertiriňiz haýyrly bolsun! [7, s. 380], Hoş geldiňiz!, Salam [11, s. 227], Salawmaleýkim [11, s. 223].

1.3.5. Ayrılık bildirenler: Giç yağşı! (İyi akşamlar) (TTS: 271), Hoş galıñ (Hoşça kalın) (TTS: 352).

1.3.6. Batıl inançları bildirenler: Gümüne gitsin! (Şeytan alsın canını!) (TTS: 318).

1.3.7. Bir istek bildirenler: Çilim çekmegi goyuñ! (Sigarayı bırakın!) (TTS: 286), Güpürdemän! (Tepinmeyiniz!) (TTS: 321).

1.3.8. Konuşamı veya dinleyeni yüceltme bildirenler: Halalyñ bolsun (halal saña)! [7, s. 572], Janyña noş bolsun! [7, s. 662].

1.3.9. Dinleyeni eleştirme, uyarma, tehdit etme bildirenler: Sen onuñ aybını gizlecek bolma! (Sen onun aybını gizleme!) (TTS: 275), Men oña görkezerin! (Ben ona gösteririm!) (TTS: 295), Men onuñ gözüne görkezerin! (Ben ona dünyanın kaç bucak olduğunu gösteririm.) (TTS: 301), Dostum gurgun mısıñ? (Dostum iyimisin?) (TTS: 310).

1.3.9. Genel bir davranış veya düşünce bildirenler: Sen yine bir gel bakalı! (TTS: 45), Bir bar eken bir yok eken (Bir varmış bir yokmuş) (TTS: 46), Gayratıñ bolsa, günäni boyñuna al! (Cesaretin varsa, suçunu kabul et!) (TTS: 242), Gürrüni köpeltmän (Uzun söze gerek yok) (TTS: 322).

1.3.10. Dini inançları bildirenler: İman baýlygyny bersin! İmanly bolsun! İmany äkidenden bolsun! İmany hemra bolsun! [7, s. 645], Şükür! [11, 336], Alla medet bersin! (Allah yardım etsin!) (TTS: 453), Hudaya şükür! (TTS: 356).

1.3.11. Soru sorup cevap isteyenler: Gövüñ bitdimi? (Sen memnun musun?) (TTS: 299).

1.3.12. Özür dileme bildirenler: Bağışlañ! (Bağışlayın, affedin!) (TTS: 43), Siz menden gatı görmän! (Bana gücenmeyiniz!) (TTS: 238).

1.3.13. Sembolik olarak ödüllendirme bildirenler: Berekella! (Aferin!), Hay berekella! (Bravo!) (TTS: 60), Gelen yağşı! (Rica ederim!) (TTS: 248), Geleveriñ-de geçeveriñ! (Geçiniz lütfen, rica ederim!) (TTS: 245), Halalıñ bolsun (Aferin, bravo) (TTS: 328).

1.3.14. Minnet, teşekkür bildirenler: Bar bol! (Teşekkür!) (TTS: 77).

1.4. Bağlam:

Kalıplaşmış dil birimleri bir bağlam içinde gerçekleşir. Bu birlikler ihtiyaç duyulduğu her an yerine ve zamanına göre kullanılabilir. O anki duruma göre konuşma akışı içerisinde bir mesaj veya bir öğüt vermek ya da anlamı güçlendirmek gibi bir amaç varsa konuya uygun atasözü, deyim, ikileme veya kalıp söz söylenebilir. Atasözleri, deyimler ve ikilemelere göre kalıp sözler daha sınırlı bağlamda kullanılır. Çünkü *günaydın* kelimesi sadece sabahları söylenen bir sözdür akşam ya da gece söyleyemeyiz. Kalıp

sözlerin kullanım alanları dardır. Gökdayı, kalıp sözlerle bağlam ilişkisini daha çok dış bağlam yönünden ilişkilendirip, bağlamın kalıp sözleri sınırladığını ve yönlendirdiğini söyler [10, s. 105]. Türkmen Türkçesinden örnek vermek istersek: *Bağışlaň!* (Bağışlayın, affedin!) (43); *Bayramıňız bilen!* (Bayramınız kutlu olsun!) (TTS. 54); *Ertiriňiz hayırlı bolsun!* (Günaydın!) (TTS. 340); *Giceňiz rahat bolsun!* (TTS. İyi geceler!) (TTS. 270); *Giç yagşy!* (İyi akşamlar) (TTS. 271); *Hoş galň* (Hoşça kalın) (TTS. 352); *Hoş geldiňiz, sapa geldiňiz* (Hoş geldiniz, safa getirdiniz) (TTS. 352); *Bayramıňız mübäreke bolsun!* (Bayramınız mübarek olsun!) (TTS. 466); *Täze yılıňız mübäreke bolsun!* (Yeni yılınız kutlu olsun!) (TTS. 466) gibi kalıp sözler sadece belli durumlardaki hareketler sonucu söylenir. Yani iletişimi başlatmak veya bitirmek için kullanılırlar. İşte bu özellik kalıp sözlerin bağlam açısından sınırlı olduğu görüşünü destekler.

2. Sonuç

Kalıp sözler bugüne kadar genellikle atasözü ve deyimlerin içinde ele alınarak incelenmiştir. Tezimiz ve yazımızda kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış birliklerle karıştırılmaması ve ayrı bir sınıflandırma içinde, ayrı başlık altında ele alınması, bizce, Türkmen Türkçesinin anlatım olanaklarını açıklaması bakımından da oldukça önemli ve zorunlu bir konu olarak görülmektedir. Dilbilim yöntemlerinin de kullanılarak hazırlandığı bu çalışma söz konusu kalıp sözlerin tanımlanması, yapı, işlev, bağlam, anlam ve sıklık açısından ele alınıp incelenmesi, atasözü ve deyimlerden farklı yönlerinin belirlenip sınırlarının çizilmesi ve buna göre sınıflandırılması Türkmen kültürünü yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Kalıp sözler lehçeden lehçeye aktarmalarda oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür dil birimlerinin bir sözlüğü olmadığı için aktarmalarda birçok anlam hatası ile karşılaşmaktadır. Bu tür çalışmaların artması ve bu dil birliklerinin sözlüklerinin yayınlanması ile hem bu eksiklikler giderilecek hem de yüzyıllar boyunca farklı yollarla birleşerek bir anlam dünyası oluşturan bu tür dil birliklerinin ortaklığının tespit edilmesiyle günümüz Türk lehçelerinin birbiriyle yakınlaştırılması mümkün olacaktır. Bu da, kültürel, tarihi ve sosyal açıdan beraberlik ve ortak kültür konusunda tespitler yapmamızı sağlayacaktır. Burada yaptığımız incelemeler ve bu çalışmalar sırasında gördüğümüz kaynaklardan da hareketle Türkçede ve özel olarak Türkmen Türkçesinde kullanılan kalıp sözler için şu sonuçlardan bahsedebiliriz:

Kalıp sözler:

a. En az iki sözcükten oluşur,

- b. Kalıp sözleri oluşturan sözcükler gerçek anlamlarını yitirmezler, bu yapılarıyla yeni durumu, yargıyı, kavramı karşılarlar,
- c. Kalıp halde hafızada saklanırlar ve konuşma anında kalıp halinde kullanılırlar,
- ç. Kalıp sözlerin ögeleri sözlü ve yazılı iletişim sırasında kolayca söylenip anlaşılabilir,
- d. Sözlü ve yazılı iletişim anında sık olarak kullanılırlar,
- e. Sayı ve kişi ögeleri dışında çok fazla değişmezler ve kullanımları sınırlıdır,
- f. Kullanıldıkları dilin söz varlığını zenginleştirme özellikleri vardır,
- g. Anlamı güçlendirir, konuşmayı özel hale getirerek güzelleştirip iletişimin sağlıklı ilerlemesini sağlamak için kullanılırlar.

KAYNAKÇA

1. Aksan, D. Türkçenin Sözcük Varlığı, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2015.
2. Şahin, E. “Türkçede Para Birimleriyle İlgili Deyimler ve Bunların Anlam Bilimsel Karşılaştırılması”, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2014, Volume 9/9, Summer, p. 953-968, Ankara- Turkey.
3. Zülfikar, H. Söz Varlığı, Yazım ve Anlatım Açısından Türkçedeki Gelişmeler, TDK Yayınları, Ankara, 2015.
4. Özdemir, C. “Bir Kültür Unsuru Olarak Âşık Edebiyatında Kalıp Sözler”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015, Cilt: 8, Sayı: 38, s. 286–294.
5. Gökdayı, H. Türkçede Kalıp Sözler, Kriter Yayınları, İstanbul, 2015.
6. Bulut, S. “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Kalıp Sözler ve Bu Kalıp Sözlerin Kullanım Özellikleri” Turkish Studies, 2014, Volume 7/4, p. 1117-1155.
7. Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü – I. Tom. Türkmenistanın Ylymlar Akamiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty, sah.658, Aşgabat, 2015.
8. Yılmaz, E. Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016.
9. Doğan L. Türkmen Atasözleri, Parafiks Yayınevi, İstanbul, 2014.
10. Gökdayı, H. Türkçede Kalıp Sözler, Bilig- Kış, 2008, Sayı: 44: 89-110.
11. Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü – II. Tom. Türkmenistanın Ylymlar Akamiyasy Magtymguly Adyndaky Dil We Edebiyat İnstituty, sah.542, Aşgabat, 2016.

KISALTMALAR

- ÇTŞÖ:** A. Gurbannepeşov; A. Atabeyev, *Çağdaş Türkmen Şiirinden Örnekler*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995.
- NHF:** Özkan, İsa, *Ependi Şorta Sözler, Yomaklar, Nasreddin Hoca Fıkraları*, Tika Yayınları, Ankara, 1999.
- TA:** Doğan, Levent, *Türkmen Atasözleri*, Parafiks Yayınevi, İstanbul, 2014.
- TDDS-1:** Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü 1. Tomar
- TNAS:** Gurbandurdı Geldiyev, Annamırat Altıyev, *Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

ТНН: Çarıyev, Mirat, *Türkmen Halk Nakalları*, Aşgabat, 2005.

ТНМ: Sakaoğlu, Saim; Ergun, Metin, *Türkmen Halk Masalları*, Neyir Matbaası, Ankara, 1991.

ТТS: Ölmez, Mehmet, *Türkmençe- Türkçe Sözlük*, Simurg Yayınları, Ankara, 1995.

YYY II: S. Annasedov, vd., *Yedigelim Yedi Yıldız*, Aşgabat, 1989.

Аңдатпа

Мақала түркімен тіліндегі сөйлеу этикетінің түрлері және оның өзіне тән стильдік ерекшеліктерін, нормаларын, қолданылу аясын, мағынасын саралауға арналған. Басқа туыстас түркі тілдеріндегідей түркімен тілінің лексикасында да мақал-мәтелдер, идиомалар, редупликациялармен байланысты қалыптасқан сөз бірліктері болады. Мақал-мәтелдер және редупликациялар бойынша зерттеулер бар, бірақ сөйлеу этикеті (речевой этикет) бойынша жан-жақты, толыққанды зерттеу жұмысы жазылған жоқ, дегенмен осы зерттеулерде сөйлеу этикетіне қысқаша шолу ғана жасалады. Сондықтан да сөйлеу этикеті мен басқа стереотиптік тілдік бірліктер арасындағы айырмашылық туралы түрлі пікірлер айтылады. Әдеби тілдің қоғамдық өмірдің әр саласында жұмсалып, жазбаша түрдегі де, ауызша түрдегі де қызметі өрістей түскен сайын, сөз мәдениетіне ден қою бұрынғыдан гөрі артады. Сондықтан оның күрделі мәселелерін әрдайым тілге тиек етіп отыруға тура келеді. Мақалада күнделікті қарым-қатынас жасауда үнемі пайдаланылатын және түркімен тілін шетелдіктерге үйретуде маңызды орын алатын сөйлеу этикеті туралы зерттеушілердің еңбегін негізге ала отырып, оның құрылымдық, функционалдық, семантикалық және контекстік ерекшеліктері анықталған.

Кілт сөз: Түркімен тілі, лексика, тілдік бірліктер, сөйлеу этикеті.

(Шахин С., Бирай Н. Түркімен тілінің сөйлеу этикеті).

Аннотация

Эта статья посвящена изучению определения и классификации слов туркменского языка, их классификации, месте в словаре и результатах данного исследования. Туркменский язык имеет стереотипные языковые единицы, которые содержат пословицы, идиомы, дилеммы и фразы в словаре. Несмотря на то, что проводится множество исследований данных единиц, как пословицы, идиомы и дилеммы, комплексное изучение фраз не проводилось. По этой причине существует некоторая путаница в отношении различия между словами и другими стереотипными языковыми единицами. Патенты, которые люди используют во время общения, занимают важное место при обучении туркменского языка иностранцам. Таким образом, исследуемые единицы должны быть всесторонне определены, объяснены и рассмотрены в отдельной группе от других стереотипных языковых единиц. Для этой цели были приняты во внимание определения слов, упомянутых в различных источниках, и в этом отношении авторы пытались определить структурные, функциональные и семантические особенности для классификации шаблонов в отдельной группе. На основе этих характеристик было сделано всестороннее определение лозунгов.

Ключевые слова: Туркменский, турецкий, запас слов, стереотипные языковые единицы.

(Шахин С., Бирай Н. Речевой этикет туркменского языка)